

MICHAŁ WIŚNIEWSKI

<https://orcid.org/0000-0002-8006-4228>

(Uniwersytet Ekonomiczny w Krakowie, Katedra Historii Gospodarczej i Społecznej)

NIEZNANI TWÓRCY ZNANYCH BUDYNKÓW

Barbara Zbroja, *Leksykon architektów i budowniczych pochodzenia żydowskiego w Krakowie w latach 1868–1939*, Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek 2023

Wydaje się, że architektura Krakowa nie ma już żadnych tajemnic. Co nowego można jeszcze powiedzieć o Wawelu czy kościele Mariackim? Tymczasem refleksja nad zasobem wiedzy o krakowskich budynkach pokazuje, że obraz ten wciąż pełen jest zagadek i znaków zapytania.

Dziś bardzo dużo wiemy o rozwoju miasta w okresie średniowiecza i w dobie nowożytnej. Tymczasem szczegółowych badań i nowych ustaleń wciąż wymaga stan wiedzy na temat budownictwa w wiekach XIX i XX – czasie największych zmian w przestrzeni miasta.

Skalę tych luk odsłania *Leksykon architektów i budowniczych pochodzenia żydowskiego w Krakowie w latach 1868–1939* autorstwa Barbary Zbroi. Publikacja wydana nakładem Wydawnictwa Wysoki Zamek rzuca zupełnie nowe światło na obraz krakowskiej architektury omawianego okresu. Obszerne, obejmujące 380 stron opracowanie naukowe stanowi podsumowanie trwających od blisko dwóch dekad badań autorki nad środowiskiem żydowskich architektów Krakowa czasów autonomii galicyjskiej oraz II Rzeczypospolitej.

U progu tego okresu Kraków był niewielkim miastem-twierdzą, które wciąż odbudowywano po katastrofie Wielkiego Pożaru 1850 roku; siedem dekad później – liczącym ponad ćwierć miliona mieszkańców, wiodącym ośrodkiem miejskim międzywojennej Polski. Ta wielka zmiana znalazła swój architektoniczny wymiar w postaci licznych budynków publicznych oraz wyjątkowego w swojej skali zasobu domów czynszowych, które w ogromnym stopniu były dziełem architektów i inżynierów reprezentujących żydowską społeczność miasta. To z niej przed Zagładą wywodziła się co czwarta osoba mieszkająca w Krakowie. Wśród żydowskich

architektów czynnych w omawianym okresie były postacie znane i docenione już za życia, jak uczestniczący w realizacji projektu Wielkiego Krakowa wiceprezydent miasta Józef Sare czy współautor Gmachu Głównego Muzeum Narodowego, architekt miejski Edward Kreisler. Byli też liczni mniej znani projektanci, autorzy setek projektów domów czynszowych stanowiących dzisiaj esencję krajobrazu kulturowego centralnych dzielnic miasta.

Barbara Zbroja opracowała dziewięćdziesiąt jeden biogramów autorów ponad tysiąca budynków! Aby zrozumieć znaczenie tej wyjątkowej pracy, należy przypomnieć, że na terenie Krakowa znajduje się obecnie ponad 1250 obiektów wpisanych do Rejestru Zabytków Województwa Małopolskiego i ponad 6200 obiektów ujętych w Gminnej Ewidencji Zabytków. Zdecydowana większość budynków wymienionych w omawianej publikacji ujęto przynajmniej w Gminnej Ewidencji Zabytków. Tym samym, dzięki publikacji Barbary Zbroi, po raz pierwszy została usystematyzowana lub przedstawiona wiedza na temat ogromnego zasobu krakowskich zabytków. Dowiedzieliśmy się, kim byli ich autorzy lub autorki, gdzie studiowali, z jakich środowisk się wywodzili.

Twórczość niektórych osób ujętych w omawianym opracowaniu była już szerzej przedstawiana, najczęściej we wcześniejszych opracowaniach Barbary Zbroi (m.in. *Miasto umarłych: architektura publiczna Żydowskiej Gminy Wyznaniowej w Krakowie w latach 1868–1939*, Kraków, Wydawnictwo WAM, 2005; *Architektura międzywojennego Krakowa 1918–1939: budynki, ludzie, historie*, Kraków, Wydawnictwo Wysoki Zamek, 2013) lub w formie haśła w Polskim Słowniku Biograficznym, najrzadziej w postaci osobnych monografi. W ostatnich latach

wyjątek w tym zakresie stanowiła publikacja Kamili Twardowskiej poświęcona Fryderykowi Tadanierowi (Fundacja Instytut Architektury, 2015).

Dzięki żmudnej pracy nad dokumentami archiwalnymi autorce omawianej publikacji udało się przywołać losy osób dotychczas najczęściej mało znanych, a równocześnie mających fundamentalny wpływ na to, jak dzisiaj postrzegamy panoramę Krakowa. W publikacji przedstawiono życiorysy architektów, którzy budowali Kraków przełomu XIX i XX wieku, jak Beniamin Torbe, Władysław (Wolf) Kleinberger, Henryk Lamensdorf czy Ferdynand (Feiwe) Liebling. Dowiadujemy się, kim byli i gdzie studiowali autorzy najciekawszych przykładów modernistycznych domów czynszowych wznoszonych w okresie międzywojennym, jak Leopold Bachner, Bernard Birkenfeld, Juliusz Eintracht, Zygmunt Grünberg. Poznajemy też losy pierwszych czynnych w Krakowie architektów: Ireny Bertig, Diany Reiter (autorka przedstawiła już jej losy w osobnym artykule w tomie pt. *Architektki*, Kraków, Wydawnictwo EMG, 2020), Reli Schmeidler (Marii Wolskiej).

W wielu przypadkach są to losy tragiczne, brutalnie przerwane w okresie niemieckiej okupacji. Dzięki omawianej publikacji możemy zrozumieć, jak dramatyczną cezurą stał się dla krakowskiej architektury okres wojny. Miasto, które nie zostało zburzone, straciło większość spośród swoich najzdolniejszych projektantów, ciągłość rozwoju Krakowa została wówczas na wielu poziomach przerwana. Większość zginęła podczas Zagłady, a dzięki badaniom Barbary Zbroi dowiadujemy się, gdzie i kiedy. Przeżyła niewielka grupa. Po wojnie pracowali w innych krajach, np. w Brazylii (Alfred Düntuch) lub Kanadzie (Stanisław Mehl). Niektórzy uczestniczyli w odbudowie Warszawy (Rela Schmeidler), tylko nieliczni nadal byli czynni w Krakowie (Fryderyk Tadanier).

Narracje poświęcone architekturze Krakowa przełomu XIX i XX wieku bardzo długo skupione były wokół najważniejszych fenomenów artystycznych, jak Młoda Polska lub Warsztaty Krakowskie, ewentualnie wokół postaci najważniejszych dla rozwoju miasta i Polski. *Leksykon architektów i budowniczych pochodzenia żydowskiego w Krakowie w latach 1868–1939* to kolejna publikacja, która pokazuje, jak bardzo niepełny był to obraz. Budynki, osoby i historie opisane przez Barbarę Zbroję znacznie poszerzają pole badawcze, wnoszą wiele nowych informacji i ustaleń faktograficznych.

Omawiana publikacja to pozycja obowiązkowa dla wszystkich osób zainteresowanych dziejami krakowskiej architektury czasów historyzmu i modernizmu. Jest to także pierwsze opracowanie zbierające pogłębioną wiedzę o tak licznej grupie krakowskich architektów. Dla porównania Wrocław, gdzie działa jedyne w Polsce Muzeum Architektury, doczekał się obszernego leksykonu swojej architektury już w 2011 roku. W wielu miastach Europy Środkowej tego typu badania realizowane są regularnie, wystarczy wymienić Bratysławę, Brno lub Kowno, miasta mniejsze od stolicy Małopolski. Kraków, o którym wydaje się, że wiemy już bardzo wiele, pomimo rosnącego w ostatnich latach zainteresowania jego architekturą, nie był jeszcze przedmiotem tego typu opracowań. Brak instytucji zajmującej się badaniami poświęconymi architekturze oraz brak modelu wsparcia dla takich badań sprawił, że twórczość wielu krakowskich architektów i architektek, nawet tych szczególnie ważnych dla rozwoju miasta, nie była dotychczas tematem osobnych opracowań monograficznych lub wystaw. Być może nigdy nie będzie. Tym bardziej należy podkreślić ogromną wartość *Leksykonu architektów i budowniczych pochodzenia żydowskiego w Krakowie w latach 1868–1939*, publikacji odkrywającej nieznane dotychczas karty historii architektury miasta.